

महाराष्ट्राचे चार गंधर्व

महाराष्ट्राला चार गंधर्व लाभले आणि त्यांनी महाराष्ट्राचं संगीत अतिशय समृद्ध केलं. महाराष्ट्राच्या आम जनतेला शास्त्रीय संगीताची नुसती गोडी लावली नाही तर तिला शास्त्रीय संगीत शिकवलं यात अतिशयोक्ती नाही. महाराष्ट्रात अब्दुल करीम खान, अल्लादिया खान, फय्याज खान, भास्करबुवा बखले, पलुस्कर, इचलकरंजीकर, वझे यांसारखे अनेक नावाजलेले शास्त्रीय गवई गेल्या २००-३०० वर्षात होऊन गेले व ह्या सगळ्यांनी आपापली शिष्य परंपरा निर्माण केली. त्या शिष्य परंपरेत भीमसेन जोशी, गंगुबाई हनगळ, फिरोझ दस्तूर, बसवराज राजगुरू, केसरबाई केरकर, मोगुबाई कुडीकर, मल्लिकार्जुन मन्सूर, विलायत हुस्सेन, लताफत हुस्सेन अशा पुष्कळ गवयांची नावं घेणं क्रमप्राप्त आहे. परंतु ही शिकवण मुख्यतः त्यांच्या शिष्यांपुरती मर्यादित होती म्हणजे, परंपरेनुसार त्यांचं शास्त्रीय ज्ञान फक्त त्यांच्या शिष्यांना दिलं गेलं होतं, ते आम जनतेपर्यंत पोहचवणं नव्हतं.

ते ऐतिहासिक कार्य या चार गंधर्वांनी केलं. महाराष्ट्रात गावोगावी नाटकं आणि संगीताचे जलसे करून, घरोघरी शास्त्रीय संगीताची आवड निर्माण केली व कित्येक तरुणांना शास्त्रीय संगीत शिकायला प्रोत्साहित केलं असं म्हणावं लागेल. तेंव्हा या चार गंधर्वांबद्दल हल्लीच्या तरुण पिढीला थोडक्यात माहिती असणं उपयुक्त ठरेल.

नारायण श्रीपाद राजहंस ऊर्फ बालगंधर्व यांचा जन्म नागोठणे, सातारा जिल्ह्यात २६ जून १८८८ साली झाला. त्यांचा विवाह लक्ष्मीबाईशी झाला होता पण त्या १९४० साली दिवंगत झाल्यामुळे, कालांतराने बालगंधर्वांनी गोहरबाई कर्नाटकी नावाच्या नटीशी १९५१ साली लग्न केलं व ते तिच्या बरोबर १९६४ साली तिच्या निधनापर्यंत राहत होते. बालगंधर्वांना लहानपणापासून अत्यंत गोड गळ्याची देवी देणगी होती. त्यांना गाताना एकदा बाळ गंगाधर टिळकांनी ऐकलं व ते उद्गारले की हा मुलगा “बालगंधर्व आहे” तेंव्हापासून ती उपाधी त्यांना कायमची चिकटली. महाराष्ट्राच्या नाट्यसृष्टीतले ते पहिले गंधर्व होऊन गेले. त्यांचं श्रेष्ठत्व दोन गोष्टींमुळे नमूद केलं गेलं आहे. त्या काळी स्त्रिया मंचावर भूमिका करत नसत कारण ते असामाजिक मानलं जात होतं.

अशा परिस्थितीत, बालगंधर्वांचं लोभस व्यक्तिमत्व व गोड गळा त्यांच्या कामी आला. स्त्री भूमिका करणारे ते पहिले कलाकार होते. तसेच, महाराष्ट्राच्या आम जनतेला नाट्यसंगीताद्वारा शास्त्रीय संगीताची गोडी लावणारे ते पहिले गायक होऊन गेले. भीमपलास, बागेश्री, काफी, पिलू, मालकंस व दरबारी सारखे परिचित राग लोकांपुढे मांडून त्यांना अक्षरशः नाट्यसंगीतारी कायमचं बांधून टाकलं. जणूकाही परिचित रागातून मराठी माणसांच्या मनावर शास्त्रीय संगीताचे धडे गिरवले. सौभद्र नाटकातील-व्यर्थ मी जन्मले थोर कुळी, वदं जाऊ कुणाला शरणं गं, अरसिक कित्ती हा शेला. संशय कल्लोळ नाटकातील - संशय का मनी आला, मजवरी तयांचे प्रेम खरे. मूकनायक नाटकातील - उगीच कांता गांजिता. मानापमान नाटकातील - हा टकमक पाही, नयने लाजवीत, खरा तो प्रेमा ना धरी, नाही मी बोलत, मला मदन भासे व मी अधना. स्वयंवर नाटकातील - नाथ हा माझा, मम आत्मा गमला, सुजन कसा मन चोरी, स्वकुल तारक सुता, नरवर कृष्णा समान व अमृतची गोपाला. अनेक गायक ही गाणी त्यांच्या कार्यक्रमात अजून सादर करतात. जवळजवळ ३५ वर्ष (१९०५ ते १९४०) हे कार्य बालगंधर्वांनी चालू ठेवले.

मराठी माणसाला नाट्यसंगीताचं वेड लावण्यात हा कित्ती मोठा भाग!!! त्यांचं नाट्यसंगीत कित्ती मोठं होतं याचे दोन नामांकित किस्से आहेत. जयपुर घराण्याच्या अल्लादिया खानना नाट्यसंगीत विशेष आवडत नव्हतं, पण शिष्यांच्या आग्रहानुसार ते एकदा बालगंधर्वांच नाटक पाहिले गेले. भीमपलास रागात “निषाद” स्वर कोमल आहे पण बालगंधर्व कोमल व शुद्ध असे दोन्ही “निषाद” मोठ्या खुबीने लावायचे. अशा एका प्रयोगाला अल्लादिया खान नाट्यगृहात हजर होते. गंधर्वांनी भीमपलासमध्ये शुद्ध “निषाद” लावल्यावर अल्लादिया खान यांनी अक्षरशः उभे राहून “सुभान अल्ला” असे मोठ्याने उद्गार काढले. ही गंधर्वांना किंवा त्यांच्या नाट्यसंगीताला केवढी मोठी पावती होती. तसेच प्रसिद्ध तबलानवाझ अहमदजान तिरखवा व गंधर्वांच काहीतरी बिनसल्यामुळे, तिरखवा गंधर्वांना साथ करायला तयार नव्हते. नेहमीप्रमाणे गंधर्व त्यांचं प्रसिद्ध नाट्यसंगीत सादर करत होते पण गाणं रंगत नव्हतं, तिरखवा शेवटच्या रांगेत बसले होते, त्यांना राहवेना, ते उठून सरळ स्टेजजवळ गेले व तिथल्या तबलजीला म्हणाले “चलो हटो ये तुमसे नहीं होगा.” तिरखवा वाजवायला बसले आणि लगेच गाण्याला रंग चढला. कित्ती मोठा हा नाट्यसंगीत गाणारा आणि कित्ती मोठा हा तबलानवाझ! १५ जुलै १९६७ साली त्यांच्या नाट्यसंगीतावर कायमचा पडदा पडला व नाट्यसंगीताचा हा महान बादशहा कालवश झाला. प्रसिद्ध लेखक ग. दि. माडगुळकर यांनी कुठेतरी मार्मिकपणे म्हटले आहे “असा बालगंधर्व पुन्हा होणे नाही”.

रामचंद्र कुंदघोळकर सौशी उर्फ सवाई गंधर्व हे महाराष्ट्राचे दुसरे गंधर्व होऊन गेले. त्यांचा जन्म कर्नाटकमध्ये धारवाडच्या जवळ कुंदघोळ गावी १९ जानेवारी १८८६ साली झाला. वडिलांनी त्यांना शालेय शिक्षण देण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला पण त्यांचा कल शाळेत जाण्यापेक्षा गाण्याकडे जास्त होता. शेवटी वडिलांचा नाईलाज होऊन त्यांनी छोट्या सवाईला बळवंतराव कोल्हटकरांच्याकडे तालमीला पाठवलं. बळवंतरावानी सवाईंना धृपद, तराणे असे काही शास्त्रोक्त गाण्याचे प्रकार शिकवले व काही ताल पक्के करून घेतले.

१८९८ साली बळवंतरावांचा मृत्यू झाल्यामुळे सवाईची तालीम अपूर्ण राहिली. एका अर्थी हा सुयोग होता, कारण छोटे सवाई हुबळीमध्ये नाटक पाहताना, एकाद त्यांना किराणा घराण्याचे प्रसिद्ध गवई खांसाहेब अब्दुल करीम खान यांचे गाणं ऐकण्याची संधी चालून आली, कारण त्या काळात खानसाहेब कर्नाटकात पुष्कळ जलसे करत असत. ते सवाईच्या वडिलांचे मालक रंगंगौडा नवीगार यांच्याकडे राहत असत. खानसाहेबांनी छोट्या सवाईना “जमुना के टोर” ही त्यांची भैरवी रागातली प्रसिद्ध तुमरी गुणगुणताना ऐकले. तेंव्हा ते म्हणाले “कौन है ये लडका ? गला अच्छा है” रंगंगौडानी संधी साधली व म्हणाले “ये हमारे यंहा काम करनेवालेका लडका है”. खासाहेब बोलले “ये बात है तो चलो हमारे साथ” ही घटना १९०१ साली घडली, पण खानसाहेब शिस्तप्रिय होते, त्यांनी सवाईना ८ वर्षांच्या करारात बांधून घेतलं. पण सवाईचा जल नाट्यसंगीताकडे तेवढाच असल्यामुळे त्यांची तालीम अर्धवट राहिली. शास्त्रीय संगीताला इथे दुय्यम जागा मिळाली पण नाट्यसंगीताला एक नवा गंधर्व प्राप्त झाला. त्यांनी प्रसिद्ध पेटीवादक व शास्त्रीय संगीताचे गाढे विद्वान मोविंदराव टेंबे यांच्या शिवराज नाटक मंडळीत पदार्पण केलं. बाल गंधर्वांचे ते उत्तमकालीन होते व त्यांनी अनेक स्त्रीपात्रांच्या भूमिका केल्या. हे शास्त्रीय संगीताच्या क्षेत्रात किती महान कार्य आहे हे सांगायला नको. परंतु या तिघा गायकांनी नाट्यगीतसुद्धा तेवढ्याच तयारीने अनेकदा सादर केली आहेत. भीमसेन जोशींनी गोपालकृष्ण भोबें च्या “हे बंध रेशमाचे” ह्या नाटकातल्या पात्रांच्या गायनाची दिल्या आहेत. सवाई गंधर्वानी १९५२ साली जगाचा निरोप घेतला पण त्यांच्या पश्चात पं. भीमसेन जोशींनी पुण्याच्या सवाई गंधर्व संगीत महोत्सवाद्वारे त्यांची स्मृती जागृत ठेवली आहे.

महाराष्ट्रातले तिसरे गंधर्व सौदागर नागनाथ गोरे उर्फ छोटा गंधर्व होत. त्यांचा जन्म १८ मार्च १९१८ साली कोरेगाव, सातारा इथे झाला. अगदी लहान वयातसुद्धा त्यांच्या अवर्णनीय गोड आवाजाने लोकांच्या मनाची लवकरच पकड घेतली. दामुअण्णा जोशी यांच्या बाल मोहन नाटक मंडळीत ते भूमिका करत असताना, ते त्यांना आवडीने छोटा गंधर्व म्हणू लागले. त्यावेळी, प्रथम दत्तबुवा बागलकोट, नंतर नरहरबुवा पाटणकर. सवाई गंधर्व भुर्जीखा व प्रतियाळा घराण्याचे शेंडे खान यांच्याकडून शास्त्रीय संगीताची उत्तम तालीम लाभली. सुरवातीला ते स्त्रीपात्रांच्या भूमिका करत होते पण १९३४ पासून त्यांचा आवाज फुटल्याने ते पुरुषपात्रांच्या भूमिकेत चमकू लागले. प्रल्हाद केशव अत्रे या प्रसिद्ध नाटककारांच्या “घराबाहेर -१९३४”, “उद्याचा संसार -१९३६” व “लग्नाची बेडी -१९३६” या नाटकातील त्यांच्या भूमिका चांगल्याच रंगल्या. १९४०-४५ नंतर बालगंधर्वांचे गाणं जसं ओसरत चाललं तसं छोटा गंधर्वांचा नाट्यक्षेत्रात ठसा उमटायला लागला. ना. ग. जोशी लिखित “देवमाणूस” हे त्यांचं नाटक विशेष गाजलं, कारण त्यांनी स्वतः लिहिलेली गाणी “दिलरुबा मधुर हा दिलाचा”, “चांद माझा हा हासरा”, सुखवी तया संसारा” व “छळी जिवा देव गती” यांनी लोकप्रियतेचा जणू कळस गाठला. ते इथे थांबले नाहीत, “मानापमान”, “सौभद्र”, “मृच्छकटिक” व “संशय कल्लोळ” या नाटकांत प्रमुख भूमिका करून मराठी रंगमंच १९४३ ते १९७८ गाजवला.

१९४९ साली त्यांची “कला विकास मंडळी” नाट्यसंस्था बंद पडली पण त्यांनी १९५७ साली पुन्हा एकदा “छोटा गंधर्व मंडळी” नावाने संस्था स्थापन करून “विद्याहरण” व “मृच्छकटिक” ही नाटकं उभी केली. तसंच

१९६० साली त्यांनी “सुवर्णतुला” या नाटकाचं संगीत दिग्दर्शन केलं. पण ते इथेच थांबले नाहीत त्यांनी “रंगल्या रात्री अशा”, “पठठे बापूराव” व “पुढारी” बोलपटात पार्श्वगायन केलं. १९७८ साली त्यांनी रंगमंचाला कायमचा रामराम म्हटल्यानंतर शास्त्रीय संगीताला आपले उर्वरित आयुष्य वाहिले व त्यांनी काही राग तयार केले. या काळात भारत गायन समाज व बालगंधर्व रसिक मंडळ या संस्थांशी ते निगडीत होते. “विष्णुदास भावे”(१९८०), “संगीत नाटक अकादमी” व “महाराष्ट्र गौरव”(१९९०) अशा अनेक पुरस्कारांनी ते भूषविले गेले होते. बालगंधर्वानंतर, अद्वितीय गोड गळ्याचे नाट्यगीत गाणारे हे संगीतरत्न १९९७ साली निखळून पडले. नाट्यसंगीताच्या संदर्भात ६० व्या मराठी नाट्य संमेलनात अध्यक्षपदी त्यांचे उदगार लक्षात ठेवण्यासारखे आहेत. “गाणं, मग ते नाटकातलं असो की कोणतही असो, ते गोडच असायला पाहिजे. जे गोड नाही ते गाणेच नाही. जशी साखर ही गोडच पाहिजे तरच तिला साखर ही संज्ञा प्राप्त होते. मुखाशी आणि कानाशी ज्या गोष्टीचा संबंध येतो त्या गोष्टी गोडच हव्यात.”

महाराष्ट्राचे चौथे गंधर्व कुमार गंधर्व होते. त्यांचा जन्म कर्नाटकात बेळगावी एका लिंगायत कुटुंबात ८ एप्रिल १९२४ साली जरी झाला तरी त्यांचं शास्त्रीय संगीताचं शिक्षण मुंबईत, संगीत-तज्ञ बी. आर. देवधर यांच्याकडे व नंतरची प्रसिद्धी महाराष्ट्रात झाली त्यामुळे महाराष्ट्राचे ते चौथे लाडके गंधर्व म्हणायला हरकत नाही. त्यांचा विवाह भानुमतीशी १९४७ झाला, पण कालांतराने त्यांना क्षयाने ग्रासलं, म्हणून प्रकृतीसाठी त्यांना इंदूरमध्ये देवास ठिकाणी हलवण्यात आलं. १९५२ पर्यंत ते आजारातून उठले पण या काळात त्यांनी शास्त्रीय संगीतावर बरच चिंतन केलं. किंबहुना त्यांनी शास्त्रीय संगीताला एक निराळं अंग दिलं, “गांधी मल्हार” सारखे काही राग निर्माण केले. शास्त्रीय संगीताकडे त्यांनी त्यांच्या पिढीला अगदी अपारंपारिक नजरने बघायला शिकवलं. त्यांचे गुरू देवधर व नावाजलेल्या गायिका मोगुबाई कुर्डीकर यांनी कुमारांच्या गायकीला आक्षेप घेतला होता. कदाचित कुमारांच्या प्रकृतीमुळे ते तुटकतुटक कमी श्वासाचे व पुन्हापुन्हा तीच ती वाक्य व शब्द त्यांच्या गाण्यात वापरायचे. त्यामुळे त्यांचं गाणं पुष्कळांना रुचायच नाही व आक्षेपाई वाटायचं कारण ते परंपरेच्या विरुद्ध होतं. त्यांचं कार्य मराठी नाट्यसंगीताच्या क्षेत्रात मर्यादित होतं, पण ते लहानपणी बालगंधर्वांची हुबेहूब नक्कल करायचे व नंतरच्या आयुष्यात “मला भावलेले बालगंधर्व” अशा काही नावाखाली कार्यक्रम सादर करायचे. त्यांनी भक्तिसंगीतात बरचं भरीव कार्य केलं असं म्हणावं लागेल. पण या लेखात त्याचा उल्लेख करणं उचित होणार नाही कारण हा लेख नाट्यसंगीताबद्दल आहे. असो. ते एक थोर गायक होते, त्यांचं निधन १२ जानेवारी १९९२ साली झालं. त्यांचं वाक्य सांगून हा लेख संपवतो. संगीतापासून होणारा आनंद हा उच्च कोटीचा आनंद आहे. तो तृप्ती आनंद आहे. तो आनंद फक्त आनंदच आहे अन्य काही नाही. आनंदाचे जोही आनंदतरंग, असा हा आनंद साक्षात ईश्वराचेच स्वरूप मानलेला आहे. - “कुमार गंधर्व.”

पं. सुजन राणे

panditsujanrane@gmail.com